

met betrekking tot de theologie en filosofie een parallelle ontwikkeling in Duitsland en Nederland. Progressieve ideeën lijken in Duitsland wat eerder voet aan de grond te krijgen, maar globaal worden allerlei discussies (of het nu gaat om de neologie of om de vermenging van het tragische en komische) gevoerd met dezelfde variëteit aan positiebepalingen en argumentatie. Pas met de vroeg-negentiende-eeuwse Nederlandse afwijzing van de Duitse Romantiek lijken de wegen zich fundamenteel te scheiden. Bij Franke leidt dit tot de uitdagende, maar ook wat gewaagde stelling dat ‘Het Nederlandse en Duitse cultuurgebied [...] in de eigen waarneming [...] pas na 1820 als twee gescheiden entiteiten gezien’ (236) werden. Op grond van het beperkte onderzoekscorpus is dit een boude bewering, maar wel een die tot verder onderzoek uitdaagt.

Zowel in de studie van Franke als van Groot blijkt het wegen van het belang van de Duits-Nederlandse cultuurtransfers een heikele aanlegenschap. Dat de inschatting hiervan ook afhankelijk is van het onderzoekscorpus wordt duidelijk in Annemieke Kouwenbergs dissertatie over de rol van de ‘Duitse natuurwetenschappen en pedagogiek in Nederlandse genootschappen rond 1800’. In het genootschappelijke circuit blijken Duits-Nederlandse contacten eerder schaars te zijn geweest. Het initiatief ging uit van individuele leden en het lidmaatschap van Duitsers (bijvoorbeeld van de Hollandsche Maatschappij) blijkt meestal niet veel om het lijf te hebben gehad. Het is dan ook terecht dat met name Groot een pleidooi houdt voor een verruiming van het transferonderzoek in de richting van bijvoorbeeld de relatie met de Franse en Engelse cultuur. De Nederlandse Verlichting kan beter in een Europees perspectief bestudeerd worden.

Dat brengt ons tot slot bij de ‘hidden agenda’ die in de hierboven gerecenseerde studies, in de een overigens wat meer dan in de andere, aanwezig blijkt te zijn. De ‘Verlichtingsbril’ waarmee de auteurs hun onderzoekscorpus bezien, leidt ertoe dat het accent gelegd wordt op de verspreiding van progressieve denkbeelden, of het nu is via tijdschriften, genootschappen of door middel van de toenmalige toneelpraktijk. De periodisering, ook van het overkoepelende NWO-project, lijkt een cesuur te vooronderstellen omstreeks 1840. Franke laat zich hier het meest expliciet over uit en beschouwt *De Gids* als het tijdschrift dat het einde van de Nederlandse Verlichting markeert. Opvallend is dat in haar studie het contra-revolutionaire en fel anti-Kantiaanse geluid van Bilderdijk en Da Costa geheel ontbreekt. Het Réveil past blijkbaar slecht in

het verhaal over de lange achttiende eeuw en de Nederlandse Verlichting. De hier besproken studies zijn zonder meer een aanwinst voor het onderzoek naar (Duits-Nederlandse) cultuurtransfers, maar in de toekomst mag dit type onderzoek wel wat meer oor hebben voor de polyfonie van het toenmalige cultuurdebat.

Jan Oosterholt

Jacqueline Bel & Thomas Vaessens (red.), *Schrijvende Vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. – 318 pp. ISBN 978 90 8964 216 5.

Lenny Vos, *Uitzondering op de regel. De positie van vrouwelijke auteurs in het naoorlogse Nederlandse literaire veld*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2008. – 246 pp. ISBN 978 90 367 3343 4.

Gerti Wouters, *Elckerlyc is ook een vrouw. Het beeld van de vrouw in de historische briefromans van Hella S. Haasse*. Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2007. – 274 pp. ISBN 978 90 72474 72 8.

De tegenstrijdigheid tussen de uitspraak dat vrouwenliteratuur geen ‘hoofdstuk apart’ meer genoemd kan worden en het uitbrengen van een werk dat deze literatuur centraal stelt door mannelijke auteurs weg te laten, is al vaker besproken. Toch wijst het recent uitgekomen *Schrijvende Vrouwen. Een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010* (red. Jacqueline Bel en Thomas Vaessens, 2010) er ontegenzeggelijk op dat vrouwelijke Nederlandse auteurs volop in de belangstelling staan en dat de aandacht voor vrouwenliteratuur steeds vanzelfsprekender is. Het werk toont de diversiteit van door vrouwen geschreven literatuur in Nederland van 1880 tot 2010 in een zestig korte portretten van Nederlandse schrijfsters, waarbij de verbindende factor (het vrouw-zijn) weliswaar bepalend is voor de gemaakte selectie, maar niet op de voorgrond is geplaatst.

De reeks portretten wordt voorafgegaan door een eveneens beknopte, maar zeer heldere inleiding waarin Bel en Vaessens verklaren dat hoewel enkele vrouwelijke auteurs inmiddels een plaats in de canon hebben bemachtigd, er hierbuiten ‘een grote rijkdom en variëteit bestaat aan vrouwelijke stemmen in de literatuur’ (16). Deze rijkdom en variëteit wordt geïllustreerd door een chronologisch gerangschikte selectie auteurs

die aan de hand van een beschrijving van hun oeuvre en een biografische introductie gepresenteerd worden. Met een verscheidenheid aan historische en literatuurwetenschappelijke thema's bewijst het boek, dat men de geschiedenis van de Nederlandstalige literatuur niet noodzakelijk hoeft te vertellen aan de hand van mannelijke schrijvers, maar dit eveneens kan doen aan de hand van vrouwelijke.

Jacqueline Bel en Thomas Vaessens benadrukken in de inleiding van *Schrijvende Vrouwen* een diversiteit in stemmen die ook terug te vinden is in het onderzoek naar deze vrouwelijke literatuur: hoewel het feministische perspectief hierin vaak een rol speelt, gebruikt men talrijke theorieën om verschillende aspecten van de vrouwenliteratuur te belichten. Voorbeelden hiervan zijn twee al wat oudere dissertaties die de moeite waard zijn om nog eens onder de aandacht te brengen: *Elckerlyc is ook een vrouw. Het beeld van de vrouw in de historische briefromans van Hella S. Haasse* van Gerti Wouters en *Uitzondering op de regel. De positie van vrouwelijke auteurs in het naoorlogse Nederlandse literaire veld* van Lenny Vos. Beide werken behandelen auteurs die ook in *Schrijvende Vrouwen* te vinden zijn en leveren een bijdrage aan de steeds positievere beeldvorming rondom vrouwelijke auteurs die Bel en Vaessens signaleren in hun inleiding. Wouters en Vos stellen weliswaar het genderperspectief centraal in hun proefschriften, doch op verschillende manieren.

In de inleiding van *Elckerlyc is ook een vrouw* geeft Gerti Wouters al aan dat de feministische literatuurwetenschap een onderzoeksgebied is met vele methoden. Wouters constateert dat het oeuvre van Hella S. Haasse gekarakteriseerd wordt door 'de zoektocht naar het eigen ik' (20), een sleutelbegrip in de feministische literatuurkritiek vanaf 1960. Met haar onderzoek naar het vrouwbeeld in de historische briefromans van Haasse en de afsluitende analyse van haar roman *Mevrouw Bentinck of Onverenigbaarheid van karakter* (1978) tracht zij aan te tonen dat de vrouw in het werk van Haasse nooit simpelweg 'vrouw' is, maar altijd in de eerste plaats mens. Haar onderzoek gaat uit van de gendertheorieën en -opvattingen die heersten binnen het Nederlandse taalgebied tijdens de periode waarin Haasse schreef (4). Deze insteek resulteert in een onderzoek dat sterk leunt op de feministische aanpak van Hannah van Buuren, Maaike Meijer en Annie Romein-Verschoor (wier *Vrouwenpiegel* (1936) in *Schrijvende Vrouwen* omschreven wordt als een werk dat 'onbedoeld aan de negatieve beeldvorming [heeft] bijgedragen'

(15)). Voordeel hiervan is dat Wouters Haasses opvattingen over vrouwen, liefde en literatuur in diezelfde theoretische context kan plaatsen zonder haar anachronistische standpunten toe te dichten: zo worden Haasses essays, waarin zij uitspraken doet over feminisme en feministische literatuur, apart besproken, maar ook betrokken in de contextualisering van haar prozawerk.

Verwijzingen naar werk van niet-Nederlandse auteurs zoals Simone de Beauvoir, Hélène Cixous en Elaine Showalter zijn daarbij onvermijdelijk en vormen geen inbreuk op Wouters' theoretische kader, want ook hun opvattingen zijn van grote invloed geweest op de feministische literatuurwetenschap in de desbetreffende periode. Haar toepassing van de *Bem Sex-role Inventory*, een door de Amerikaanse psychologe Sandra Bem ontwikkelde test voor het meten van psychologische androgynie (87), is echter minder sterk beargumenteerd en draagt ook weinig bij aan het onderzoek. Om de androgynie te bepalen van Haasses Markiezin de Merteuil, een personage ontleend aan Choderlos de Laclos' *Les Liaisons Dangereuses*, onderwerpt Wouters haar karakter aan een test waarbij zelf-descriptieve citaten bewijs leveren voor de aanwezigheid van mannelijke danwel vrouwelijke karaktereigenschappen. Deze citaten onderbouwen het sterk mannelijke karakter van Merteuil echter ook voldoende zonder de *Sex-role Inventory*, die het hoofdstuk nodeloos ingewikkeld maakt en vreemd afsteekt tegen het verder voornamelijk literatuurwetenschappelijke en sociologische raamwerk.

Een vergelijkbare situatie doet zich voor in het eerste hoofdstuk van deel II, dat handelt over de historische briefromans van Hella S. Haasse: Wouters betreft Serge Heirbrants typologieën om historische romans te toetsen op hun waarheidsgehalte bij de analyse van Haasses briefromans, maar stelt vervolgens dat zij Haasses werk 'niet op dergelijke "onjuistheden" [wil] onderzoeken' (n. 104). Ook deze methodologie lijkt enigszins buiten het theoretische kader te vallen en voegt weinig toe aan de beantwoording van de onderzoeksvraag van het proefschrift. Het toch al wat ongestructureerde betoog van Wouters had meer eenheid gekregen als zij ook deze theorie achterwege had gelaten.

Ondanks deze gebreken weet Gerti Wouters op gedetailleerde wijze de bewustwording van Haasses vrouwelijke hoofdpersonages te beschrijven. De kracht van het proefschrift zit in de connectie die Wouters maakt tussen die bewustwording en Haasses eigen zoektocht naar haar identiteit, een zoektocht die sterk naar voren komt in haar autobiografische werk. Door

deze in de context van de feministische literatuurkritiek van die tijd te plaatsen laat Wouters zien dat Hella S. Haasse geen eenzijdig beeld van de onderdrukte vrouw in een mannenmaatschappij wil brengen, maar een alomvattend mensbeeld dat boven het mannelijke en het vrouwelijke uitstijgt.

Uitzondering op de Regel (2008) van Lenny Vos hanteert het genderperspectief vanuit een heel andere hoek: 'De studie beoogt naast een inventarisatie van het aandeel van vrouwelijke activiteiten meer inzicht te geven in de wijze waarop over literair werk van vrouwelijke auteurs wordt geschreven en welke mechanismen daarin zijn te onderscheiden' (18). De institutionele benadering van literatuur, die als theoretisch raamwerk voor het onderzoek dient, wordt door Vos aangevuld met een genderbenadering, aangezien dat perspectief naar haar mening onderbelicht is gebleven binnen de institutionele benadering. Het is immers wel van belang na te gaan welke verschillen er zijn in de deelname aan het literaire veld door mannelijke en vrouwelijke auteurs. Zo is het gebrek aan literaire nevenactiviteiten van schrijfsters in het verleden een van de redenen geweest voor hun afwezigheid in de geschiedschrijving.

Interessant is dat Lenny Vos vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw een daling constateert van het percentage vrouwen dat bij 'grote literaire uitgeverijen' publiceert. Hoewel de literatuurwetenschappelijke aandacht voor schrijfsters sterk stijgt in die periode, betekent dit klaarblijkelijk niet dat de literair-kritische waardering voor vrouwelijke debutanten dat patroon volgt. Het aantal schrijvende vrouwen neemt in die periode wel toe, maar het overgrote deel hiervan publiceert bij kleinere uitgeverijen met minder literaire status. Deze groep ontplooit volgens de statistische analyse van Vos minder vaak literaire nevenactiviteiten en vergaart minder symbolisch kapitaal. Het is daarom jammer dat de drie door Vos geselecteerde casusauteurs geen van allen tot deze minder fortuinlijke schrijfsters behoort: Mensje van Keulen, Nelleke Noordervliet en Manon Uphoff debuteerden allen bij grote literaire uitgeverijen en ontplooiden een aanzienlijke verscheidenheid aan nevenactiviteiten. Vos geeft toe dat 'de casusauteurs zijn gekozen mede op grond van het grote aantal literaire nevenactiviteiten dat zij hebben ontplooid in hun debuutperiode' (90, 175) en dat hun debuten 'opmerkelijk veel aandacht krijgen in de dag- en weekbladkritiek' (176), wat inderdaad bevestigt dat publicatie door een grote literaire uitgeverij en ontwikke-

ling van diverse nevenactiviteiten sterk bepalend zijn voor de aandacht die het werk van een auteur in de kritiek ontvangt. Vos benadrukt dat de casusauteurs niet representatief zijn voor de auteurs uit haar auteursbestanden. Een *case study* van een auteur die bij een kleinere, minder literaire uitgeverij debuteerde zou ongetwijfeld een interessante tegenhanger hebben gevormd.

Lenny Vos presenteert in *Uitzondering op de Regel* een heldere kijk op de positie van schrijfsters in de wereld van de naoorlogse Nederlandse literatuur. De genderbenadering waarmee zij haar theoretische raamwerk verrijkt, levert waardevolle resultaten op: uit de *case studies* blijkt dat gendermechanismen niet alleen invloed uitoefenen op de literaire kritiek, maar ook op de ontplooiing van literaire nevenactiviteiten. Het proefschrift van Vos is niet alleen een waardevolle aanvulling op bestaand onderzoek naar het Nederlandse literaire veld in de tweede helft van de twintigste eeuw, maar biedt ook voldoende mogelijkheid tot verdere analyse van de positie van vrouwelijke auteurs.

De bevindingen van Gerti Wouters en Lenny Vos worden niet expliciet benut in *Schrijvende Vrouwen*. Geen van beide werken is terug te vinden in de secundaire bibliografie, waarin bij de samenstelling nadrukkelijk niet naar volledigheid gestreefd is (17). Naast zijn eigen artikel over verhaal en waarheid in Haasses werk uit 1989 maakt Jaap Goedegebuure in zijn nu opgenomen portret van Hella S. Haasse voornamelijk gebruik van recent biografisch en literair onderzoek. Het proefschrift van Wouters behandelt weliswaar het leven en oeuvre van Haasse, maar zij stelt hierin nadrukkelijk de genderbenadering centraal. Bel en Vaessens proberen juist om niet vanuit specifieke perspectieven te werken, maar een meer algemeen cultuurhistorisch beeld van de moderne Nederlandse en Vlaamse letterkunde te geven (13). Ook de dissertatie van Vos is met haar institutionele benadering te specifiek om in *Schrijvende Vrouwen* aangehaald te worden.

Toch zijn beide proefschriften waardevol in het kader van de door Bel en Vaessens genoemde verandering in de beeldvorming rond schrijfsters in de afgelopen decennia. Zowel Wouters als Vos tonen aan dat het vrouw-zijn van de behandelde auteurs in alle aspecten van hun literatuur terugkomt, niet enkel in hun romans maar ook vooral in de beoordeling van hun werk en het verloop van hun literaire carrière. Jacqueline Bel en Thomas Vaessens zijn er in *Schrijvende Vrouwen* zeker in geslaagd om de dynamiek en variatie van de vrouwelijke literatuur in de Lage

Landen in algemene zin aan te tonen. Lezers die na *Schrijvende Vrouwen* echter behoefte hebben aan een meer nadrukkelijke genderbenadering van het werk van Hella S. Haasse, Nelleke Noordervliet en Mensje van Keulen doen er goed aan de dissertaties van Gerti Wouters en Lenny Vos in te zien.

Astrid Kulsdom

Frans Ruiter en Wilbert Smulders (red.), *Alleen blindgeborenen kunnen de schrijver verwijten dat hij liegt. Over het schrijverschap van Willem Frederik Hermans*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009. – 238 pp. ISBN 978 90 23441458.

Sonja Pos, *Dorbeck is alles! Navolging als sleutel tot enkele romans van W.F. Hermans*. Amsterdam: Vossiuspers UvA, 2010. – 275 pp. ISBN 978 90 5629 615 5.

Sinds 1989 heeft De Bezige Bij een drietal bundels uitgegeven met beschouwingen over het werk van Willem Frederik Hermans. Voor het laatste deel fungeerde het instituut dat zijn naam draagt als mede-editeur. De redactie was steeds in handen van Wilbert Smulders, die een keer werd geassisteerd door Frans Ruiter en een keer door Raymond J. Benders.

Ruiter en Smulders voerden ook de redactie over de nieuwe bundel, die onder de titel *Alleen blindgeborenen kunnen de schrijver verwijten dat hij liegt. Over het schrijverschap van Willem Frederik Hermans* de wereld in werd gezonden. De combinatie in de hoofdtitel van literatuur ('schrijver') en 'liegen' laat doorschemeren dat het begrip 'autonomie' de noemer is waaronder de verschillende bijdragen zijn samengebracht. Het is een concept dat tot veel misverstanden heeft geleid, zoals het dwaze idee dat autonomie inhoudt dat het literaire werk niets uitstaande heeft met de werkelijkheid daarbuiten en dus maatschappelijk geen enkel effect kan sorteren. In hun inleiding rekenen Ruiter en Smulders af met deze dwaling, als zij poneren: 'Autonomie is geen zelfcastratie maar verhoogde effectiviteit (...)' (p. 10).

Daarmee zijn de problemen niet uit de wereld, reden waarom de redacteurs het begrip 'autonomie' preciseren door er een maatschappelijke, een op het subject van de schrijver gerichte en een esthetische dimensie aan te onderscheiden. Volgens hen heeft vooral dit laatste aspect (de autonomie van het afzonderlijke werk) in de Hermansstudie aandacht gekregen en wordt het tijd dit via de andere twee context te geven.

In de bijdragen die in de bundel zijn verzameld, gebeurt dit min of meer. Min of meer, omdat de verschillende contribuanten zich niet steeds conformeren aan de definities uit de inleiding. Odile Heynders oriënteert zich bijvoorbeeld op de ideeën van Paul de Man, die autonomie herleidt tot een verbinding van vorm en intentie. Voor Sarah Beeks komt autonomie neer op onafhankelijkheid. Dit gebrek aan terminologische uniformiteit is jammer, omdat aldus afbreuk wordt gedaan aan de homogeniteit van de bundel, die een verbetering betekend zou hebben in vergelijking met de heterogene inhoud van de drie voorgangers.

Dit laat onverlet dat de verschillende artikelen in het algemeen een goed niveau hebben en, zoals het behoort, tot tegenspraak prikkelen. Ik moet mij beperken tot enkele kritische opmerkingen. Immanuel Kant is de filosoof die het concept 'autonomie' in de kunstbeschouwing introduceerde. Frans Ruiter vraagt zich in zijn bijdrage af of het mogelijk is vanuit Kants filosofie het schrijverschap van Hermans te belichten. Een vraag die allerminst voor de hand ligt, omdat de illusievolle wereld van Hermans weinig gemeen lijkt te hebben met de inzichten van de verlichtingsfilosoof. Ruiter ensceneert een boeiende confrontatie, maar bezwijkt soms voor de verleiding de overeenkomsten te zwaar aan te zetten. Zo dient de mens volgens Kant zijn onmondigheid af te leggen door zijn verstand te gebruiken. Ruiter beluistert een echo van dit verlichtingsideaal in de uitspraak van het personage professor Nummedal in *Nooit meer slapen*: 'Wetenschap is de titanische poging van het menselijk intellect zich uit zijn kosmisch isolement te verlossen door te begrijpen' (p. 36). Het gaat in beide gevallen om bevrijding met behulp van de ratio. Maar Kant is vele malen optimistischer dan Hermans, zoals blijkt uit het beeld van de wetenschap dat uit *Nooit meer slapen* oprijst. Bovendien is het wat gratuit de uitspraak van Nummedal te kwalificeren als de kern van Hermans' wereldbeeld, zoals Ruiter doet.

Wilbert Smulders concentreert zich op 'Polemisch mengelwerk', een in *Mandarijnen op zwavelzuur* gebundeld essay, waarin Hermans de vloer aanveegt met de kritiek op zijn omstreden roman *Ik heb altijd gelijk* (1951). Bijzonder interessant is de situering van dit polemische stuk tegen de achtergrond van de toenmalige verzuilde Nederlandse samenleving.

Minder geslaagd is het autonomiebegrip dat Smulders hier hanteert. Hij typeert dit met een beroemde regel uit Nijhoffs gedicht 'Awater': 'Lees maar, er staat niet wat er staat'. Niet alleen dunkt het mij discutabel dat met deze woorden